



Troverdige rapportører. Kystbefolkningens rapporter om ubåter i norske fjorder¹ av Roald Gjelsten

Under den kalde krigen mottok militære myndigheter jevnlig rapporter fra kystbefolkningen om ubåttaktivitet i norske kystfarvann og fjorder. Rapportørene ble ofte møtt med skepsis, men kystens folk var i realiteten meget pålitelige observatører. Forsvaret lærte gradvis å håndtere de rapporterte hendelsene på en formålstjenlig måte. I dag tyder mye på at militære myndigheter igjen er svakt forberedt på å takle slike episoder.

Hovedpunkter

- **Den norske kystbefolkningens observasjoner av ubåttaktivitet under den kalde krigen framstår generelt som meget pålitelig**
- **Under den kalde krigen utviklet Forsvaret et reaksjonsmønster på ubåttkrenkelser som bygget tillit hos kystbefolkningen og tjente operativ myndighet godt**
- **I dag er det behov for nytenking omkring håndteringen av slike hendelser**

Den 21. mars 2016 oppdaget en lastebil-sjåfør det han opplevde som et periskop på Dalsfjorden litt øst for Dale i Sogn og Fjordane. Han stanset bilen og gjorde videoopptak av det han så. Senere varslet han lensmannen, som meldte fra til Forsvaret. Talsmannen ved Forsvarets operative hovedkvarter omtalte observasjonen på denne måten: «Det er eit mistenkeleg objekt. Det er ikkje noko ubåttobservasjon». Da han senere ble kontaktet av NRK, sa talsmannen at «det vart gjort ei vurdering då vi vart kontakta, men eg kan ikkje gå inn på kvifor vi ikkje gjekk vidare med saka». Forsvaret fulgte ikke opp med egne undersøkelser i Dalsfjorden.²

Lensmannen i Fjalar omtalte vitnet som meldte fra, som troverdig. Ordføreren i kommunen, Gunhild Berge Stang, uttrykte uro for at mange ser på slike tips som useriøse og at måten Forsvaret håndterte saken på, kan bygge opp under forestillingen om at folk er naive. «Ein god beredskap startar med erkjenninga av at det usannsynlege kan skje, men vi tek det ikkje inn over oss», sa hun. Ordføreren mente også at «folk kan bli skremde frå å melde frå, fordi dei føler at det ikkje er vits i, eller er redde for å bli latterleggjorde»³.

Lastebilsjåføren var ikke i tvil om at han så en ubåt. Iakttakeren bekreftet også ordførerenes analyse. Han var i tvil om han skulle melde fra. «Det er lett å få stempel som byg-



detulling», sa han.⁴

Det har vært lite snakk om ubåtobservasjoner i fjordene våre de siste tiårene. Under den kalde krigen var det annerledes. Forsvaret mottok jevnlig slike rapporter, og noen ganger resulterte meldingene i store søkeoperasjoner. Også den gangen ble slike iakttakelser ofte møtt med skepsis. Måten hendelsen i Dalsfjorden ble håndtert på, kan tyde på at mye av lærdommen fra den kalde krigen på dette feltet kan ha gått i glemmeboken. Det kan derfor være nyttig å trekke fram hva Forsvaret, og kanskje spesielt Sjøforsvaret, erfarte og tilegnet seg av innsikt den gangen.

BAKGRUNN OG FORMÅL

Kystbefolkningen er en viktig kilde til informasjon om hva som til enhver tid foregår på vår langstrakte kyst. Min studie «Fremmede ubåter i norske fjorder. Realitet eller myte?», som kom ut i 2013, viste at de av kystens folk som meldte fra, i alle år har vært til uvurderlig hjelp for de sjømilitære myndigheter i arbeidet med å holde oversikt over ukjent og uhjemlet aktivitet i kystfarvannene. En sentral konklusjon var at både de som har sitt virke i disse farvannene og de som bor i sjøkanten på øyer og i fjordene, har vist seg å gi meget nøyaktige beskrivelser av ubåtaktivitet sjømilitære myndigheter kjenner til. En annen sak er at slike observasjoner i varierende grad har blitt rapportert. Det kan som vi allerede har vært inne på, være ulike grunner til og forklaringer på det.

I denne studien drøftet jeg også hvem krenkerne kunne tenkes å være og hvilke motiver de kunne ha. Jeg konkluderte med at konvensjonelle, sovjetiske angrepsubåter sto for de fleste inntrengingene og at hovedformålet var å forberede bruken av norsk-kysten som baseområde i en krigssituasjon. Allierte ubåter som seilte ulovlig i norsk territorialfarvann, kunne være interessert i å opprettholde farvannskunnskap. Mye tyder imidlertid på at allierte krenkinger skjedde sjeldnere og mer sporadisk enn de antatt sovjetiske inntrengingene.

Siktemålet med denne artikkelen er å bruke tilgjengelige meldinger om ukjent

undervannsaktivitet til å undersøke kystbefolkningens pålitelighet som iakttakere og rapportører av slik aktivitet. Artikkelen har således et mer avgrenset formål enn den nevnte studien.

Før vi starter å analysere rapporter om ukjente ubåter under den kalde krigen, skal vi først se på hvorfor det er så krevende å jakte på ubåter i norske fjorder. Deretter presenteres systemet for klassifisering, etterfulgt av en gjennomgang av statistikk over ubåtobservasjoner og en drøfting av hvordan disse har blitt kategorisert. Videre vurderer jeg troverdigheten av rapportene og sannsynligheten for at det var fremmede ubåter det dreide seg om, før jeg konkluderer.

HVORFOR ER DET SÅ VANSKELIG Å FINNE UBÅTER?

I studien av 2013 belyste jeg en rekke faktorer som påvirker mulighetene for å operere ubåter i norske fjorder og utfordringene med å igangsette søk etter fremmede ubåter. Jeg redegjorde for de topografiske og oseanografiske forholdene i farvannene langs norsk-kysten og i fjordene. For et overflatefartøy som bruker skrogmontert sonar, kan en rekke faktorer vanskeliggjøre jakten på en ubåt som ønsker å skjule seg i dette vannmiljøet. Det viktigste forholdet er at temperaturforskjeller og tilførsel av ferskvann fra issmelting og nedbør bidrar til å skape et markant horisontalt skille, et sjikt, i fjordvannet nær overflaten. Denne «puten» av brakkvann hindrer sonarsignalene fra en skrogmontert sonar i å trenge dypere ned i fjordvannet, fordi lydimpulsene blir reflektert. En ubåt som trenger ut på større dybde enn dette sjiktet, kan derfor ikke oppdages av overflatefartøyene. Hastigheten som lydbølgene brer seg med i vann, varierer med tettheten, som øker med stigende temperatur, økende saltgehalt og dybde. En lydutsendelse går raskere jo større tettheten i vannet er. I fjordene og i kystfarvannene blandes mange ulike vannmasser, mest markant i den øverste delen av vannsøylen. Skillene i tetthet mellom disse skaper klare grensesnitt. Slike sjikt som reflekterer eller sprer lydenergien, kan være både horisontale og vertikale. I tillegg blir



sonarsignalene avbøyd mot lavere hastighet som en funksjon av økende dybde, synkende temperatur og saltinnhold – lydbølgene er «late». Resultatet er at avstanden en ubåt kan oppdages på, vanligvis blir meget kort når temperaturen avtar med dybden, slik det ofte er om sommeren.

Vann fra elveutløp og strømmrenner som løper ut fra sidefjorder, beveger seg gjennom den mer stillestående vannsøylen i hovedfjorden. Når en lydimpuls fra en sonar treffer slike «elver», reflekteres ekkoet på tilsvarende måte som om det treffer en ubåt eller en grunne. Den relative bevegelsen mellom vannmassene gir dessuten tydelig «doppelereffekt». ⁵ Dette er vanlige kilder for falske ekko når fartøyer søker etter ubåter med aktiv sonar i norske fjorder, noe som blant annet skjedde i Sognefjorden i 1972.⁶

Andre forhold som påvirker sonarforholdene negativt, er bakgrunnsstøyen fra forskjellige kilder. Skipstrafikken skaper kjølvann, og propeller, maskineri og motorer genererer et bredt spekter av lydutsendelser som gir støy i omgivelsene. Kombinert med gjenklangen fra disse lydkildene som ofte blir reflektert fra de bratte sidene i fjordbassengene, forringer dette sammensatte støybildet sonarforholdene markant for dem som driver ubåtjakt. Når flere fartøyer opererer aktiv sonar, kan det dessuten skape gjensidige forstyrrelser i slike avgrensede vannmasser. I tillegg kan fiskestimer og sjøpattedyr bidra til å heve det generelle nivået på bakgrunnsstøyen enda et hakk. Helhetlig vurdert favoriserer dette vannmiljøet i høy grad ubåter som søker å unngå å bli funnet. I Sognefjorden i november 1972 dannet brakkvannet forårsaket av nedbør og snøsmelting, en «overflatepute» som gjorde det tilnærmet umulig for fartøyer med skrogmontert sonar å detektere ubåter som opererte under sjiktet «putens» underside dannet mot det underliggende fjordvannet. Dybden på «overflateputen» varierte mellom 10 og 30 meter.

KLASSIFISERING AV UBÅTMELDINGER

Etter at en melding om observasjon av en ui-

dentifisert ubåt i norsk territorialfarvann var undersøkt og analysert, foretok de militære myndigheter en helhetlig vurdering av sannsynligheten for at hendelsen representerte en reell krenkelse. Slike bedømmelser resulterte i en klassifisering i en av fire mulige kategorier: *sikker ubåt*, *sannsynlig ubåt*, *mulig ubåt* og *ikke ubåt*.⁷ Jeg har valgt å bruke definisjonene til utvalget som analyserte ubåtjakten i Sunnhordland i 1983 (Danielsen-rapporten). Utgangspunktet var Nato-definisjonene:

- *Sikker ubåt*. En gjenstand som er sett og identifisert som ubåt av fagkyndig personell, eller er sett av to eller flere personer omtrent på samme tid, fra forskjellige observasjonssteder, og beskrevet ved klare kjennetegn for ubåt, og der observasjonene må antas å skrive seg fra samme objekt. Sikker ubåt kan også bekreftes fotografisk.
- *Sannsynlig ubåt*. En kontakt som viser sterke og vedvarende, eller gjentagne, indikasjoner på å være ubåt.
- *Mulig ubåt*. En kontakt der foreliggende informasjon indikerer tilstedeværelse av en ubåt, men der disse ikke er sterke nok til å rettferdiggjøre høyere klassifisering. Muligheten kan graderes fra liten til stor med mulighetsgraden 1 til 4.
- *Ikke ubåt*. En kontakt som ved nærmere undersøkelser viser seg å ha karakteristikk som utelukker muligheten for at det dreier seg om ubåt.

Før vi går inn på en nærmere vurdering av de ulike kategoriene, kan det være hensiktsmessig å trekke fram at mange sjøoffiserer var skeptiske til rapporter om fremmede ubåter. Det kunne ha konsekvenser både for hvilken klassifisering en melding fikk og måten den som rapporterte, opplevde møtet med Sjøforsvaret. En offiser fra Brandal, en av hjemmehavnene til ishavsskutene som drev jakt på sel, fortalte en historie om hva som skjedde en av bygdas mest ansette menn, en ishavsskipper, da han rapporterte om ubåtpe-riskop i Breisundet. Dette innløpet fra havet gir direkte tilgang til forgreningen av fjorder på Sunnmøre. Han opplevde marineoffiseren som arrogant, og nærmest å bli sjikanert, foruten at han måtte betale en dyr telefonregning. Majoren som berettet om hendel-



sen, konstaterte at det ble lenge før noen fra hjembygda eller grendene rundt, kom til å rapportere om slike observasjoner.⁸

Da jeg i 2006 intervjuet kontreadmiral Egil J. Eikanger, bekreftet han at slike uheldige håndtering ikke var uvanlig. Som ung offiser var han aktiv deltaker i Folk og Forsvars konferanser på Vestlandet. Der møtte han yrkesfiskere og andre av kystens innbyggere som hadde rapportert om observasjon av periskop eller annen ubåttaktivitet. De var ofte frustrerte over måten Marinens offiserer hadde behandlet dem på når de ringte. De følte ikke sjelden at de hadde blitt avvist, nedvurdert eller direkte gjort narr av. Eikanger forsto at det var farlig å være nedlatende overfor dem som meldte fra. Konsekvensen av ikke å ta slike meldinger på alvor, kunne bli at tilliten forvitret og at kystbefolkningen sluttet å rapportere om det de så. Sjøforsvarets operative miljø tok etter hvert et oppgjør med denne typen holdninger.

En offiser som tok alle meldinger om ukjente ubåter på stort alvor, var kontreadmiral Ragnvald Tamber. Han var sjef for Sjøforsvarskommando Nord-Norge i siste halvdel av 1960-tallet og en foregangsmann i arbeidet med å bygge opp kystbefolkningens tillit til Sjøforsvaret. Han vektla at alle slike rapporter raskt skulle følges opp ved en tydelig, positiv markering lokalt. På 1970-tallet var rutiner og samarbeidsrelasjoner knyttet til meldinger om fremmed ubåt godt innarbeidet i Sjøforsvaret og ved forsvarskommandoene. Når en rapport ble mottatt, var gjerne første trinn en kartstudie av stedet meldingen kom fra. Så sant det var mulig å operere ubåt i farvannet, ble det som trinn to oftest reagert med å sende jagerfly, i neste omgang kanskje en MTB dersom en skvadron opererte i området eller ikke var for langt unna. Parallelt ble trinn tre gjennomført. Den stedlige lensmannen ble kontaktet for å innhente hans vurdering av påliteligheten til den eller dem som hadde meldt fra. Den videre reaksjonen var avhengig av en rekke forhold som rapportens innhold, sted, tilgjengelige fartøyer, deres avstand til observasjonsstedet eller om det var kommet flere meldinger. Trinn fire, der lensmannen tok opp nærmere

forklaring, ble ofte fulgt opp ved at offiserer fra sjøoperasjonssenteret, eventuelt fra distriktet, også møtte og samtalte med dem som hadde sagt fra. I de tilfellene der observasjonene ble vurdert til å være en mulig eller sannsynlig undervannsbåt, kunne en mer omfattende søkeoperasjon bli igangsatt om formålstjenlige ressurser var tilgjengelige.⁹

På tross av dette forble mange sjøoffiserer skeptiske, noe som innvirket på hvor troverdige de opplevde meldinger om fremmede ubåter. Skepsisen påvirket i sin tur hvilken kategori en innmeldt observasjon ble plassert i. Hva skepsisen bunnet i, er vanskelig å si. Kanskje var det en underliggende redsel for å bli lurt, eller en manglende tiltro til den som rapporterte? Et eksempel fra Ofotfjorden kan illustrere hvordan dette kunne arte seg i et konkret tilfelle.

Den 24. april 1969 kl. 1450 oppdaget en 16 år gammel gutt en gjenstand på omtrent 500 meters avstand i sjøen utenfor familieboligen i Fagerfjord i Rombaken ved Narvik. Han ble først oppmerksom på objektet ved at det kom striper etter noe som blinket. Han observerte deretter gjenstanden i kikert og så at den stakk rundt en halv meter over vannflaten og var rund med en fortykning øverst. Han så at den ble svinget på. Guttens anslo farten til mellom to og tre knop. Objektet beveget seg først innover bukten og deretter utover fjorden igjen. Gjenstanden var oppe og nede to ganger mens denne manøveren pågikk. Guttens la også merke til at en flokk ender som lå i kurslinjen, lettet da objektet nærmet seg. Været var klart med god sikt og stille sjø med enkelte krusninger etter vindroser. Observasjonen varte i 10 minutter til kl. 1500.

Allerede kl. 1510 meldte Narvik politikkammer som mottok meldingen, fra til Sjøforsvarskommando Nord-Norge (SKN), som reagerte med å sette i gang søk. I perioden fra 1615 jaktet O/S Andenes, et helikopter og et maritimt patruljefly på mulig ubåt i farvannet i Rombaken og Ofotfjorden innenfor Ramsund. Hverken visuelle søk eller bruk av sonar, herunder bøyer fra flyet, ga resultater. Selv om guttens opplysninger teknisk sett var gode og politiet ikke hadde noe å bemerke til hans troverdighet, konkluderte SKN



med at hans forklaring «er alene lite å bygge en vurdering på». Videre framgår det at «SKN er skeptisk, men vil i betraktning av andre meldinger fra OFOTFJORD-området ikke utelukke muligheten for at en fremmed ubåt kan ha operert i indre OFOTFJORD – ROMBAKEN angjeldende tidspunkt». Denne observasjonen ble klassifisert som *mulig ubåt*.

Eksempelet viser en meget tillitsvekkende rapport som på tross av det, ble gitt en relativ lav klassifisering. Videre legger vi merke til at offiseren som behandlet saken, både var skeptisk og forsiktig. Det er også verd å merke seg at dersom observatøren hadde vært en erfaren sjøoffiser, kunne konklusjonen i henhold til klassifikasjonssystemet, ha vært sikker ubåt.

Klassifiseringen *sikker ubåt* krevde derfor i praksis at en ekspert på området måtte ha vært observatør. Alternativt kunne flere uavhengig av hverandre ha iaktatt samme objekt samtidig eller det måtte kunne vises fram et fotografi som dokumenterte observasjonen og understøttet forklaringen. I kildematerialet mitt var det kun én kjent observasjon, i Andfjorden sommeren 1970, som oppnådde denne klassifikasjonen i henhold til disse reglene.

Sikker ubåt ble imidlertid dette året også benyttet i tilknytning til to andre episoder med stor søkeinnsats. Den første hendelsen skjedde i området Tysfjord og Ofoten i forkant av og delvis parallelt med at den sikre ubåten i Andfjorden ble oppdaget.¹⁰ Den andre antatt sikre krenkelsen fant sted i Hardangerfjorden i november 1970. I begge disse tilfellene dannet antallet og karakteren av troverdige observasjoner en så overbevisende kjede av indisier at en helhetlig vurdering ga slutningene *sikker ubåt*. Men kommandøren for sjøstridskreftene i Sør-Norge var mer forsiktig. Han skrev i sin konklusjon at «de rapporter som foreligger, ikke gir noe sikkert bevis for at det var en ubåt som befant seg i HARDANGERFJORDEN, men at de gir relativt sterke indikasjoner på at så var tilfelle».¹¹

De strenge kravene for å oppnå klassifiseringen *sikker ubåt* gjorde at en kontakt som ble betegnet *sannsynlig ubåt*, i virkeligheten kunne representere en meget troverdig

observasjon. Senere viseadmiral Bjørnar Kibsgaard skrev om dette at «[d]et må bemerkes at flere observasjoner som er evaluert til kategorien *sannsynlig ubåt* i realiteten er meget nær klassifiseringen *sikker ubåt*».¹² Illustrert med tall var sannsynligheten i de fleste av disse tilfellene trolig mer enn 90 prosent. En vurdering av flere ulike rapporter om observasjoner av fremmed ubåt som fikk denne klassifiseringen, gjør en slik slutning troverdig. For å underbygge påstanden vil jeg i det etterfølgende i sammendrag presentere dokumentasjonen av to representative hendelser som de militære myndigheter klassifiserte som *sannsynlig ubåt*.

Den første hendelsen skjedde i Laksefjord 6. mars 1970. Den involverte farkosten var et fiskefartøy med to mann om bord som trålet etter reker. Dekksmannen iakttok i rundt ti minutter at det brøt på sjøen i en avstand mindre enn en nautisk mil fra båten. Han observerte også det han trodde var en finne som beveget seg med sakte fart. Han underrettet skipperen, og denne prøvde å avskjære kursen til «hvalen». De oppdaget da en svart, noe tykk pinne som beveget seg i forkant av «brusningen» på sjøen. Da de kom nærmere, oppfattet de at det var et ubåtperiskop og måtte tørne for å unngå kollisjon. På en avstand av mindre enn 50 meter fra periskopet som de nå så tydelig, forsvant dette plutselig. Samtidig opplevde de tegn på dragsug. De prøvde også å ta bilde, men ble for sene til å få med periskopet. Fotografiet som ble overlevert militære myndigheter, viste kun en slags unaturlig bølge eller skavl på sjøen. Etter dykkingen observerte de i noen minutter en skumstripe etter den antatte ubåten som hadde kurs inn fjorden.¹³

Det andre eksempelet jeg har valgt å trekke frem, skjedde i Vestfjorden den 7. mai 1982. Flyveren på et Cessna 206 amfibiefly passerte Rotvær med kurs mot Skrova da han kl. 1920 observerte noe som blinket på sjøen to til tre kilometer unna. Han fløy mot den blinkende gjenstanden og så en roterende radarantenne som reflekterte sollyset. I kort avstand fra denne så han også et periskop. Mastene som begge var sorte, beveget seg med god fart gjennom vannet og dannet en tydelig kjølvannsstripe. Ubåten var på sør-



vestlig kurs, og da flyet nærmet seg, dykket den «i en vippende bevegelse» med mastene ute, noe som gjorde at radarantennen pisket opp vannet da den traff overflaten. Et godt stykke bak tårnet bygde det seg i tillegg opp en «rygg» på sjøen i det ubåten gikk ned rett før flyet nådde frem. Flyveren så i et kort øyeblikk konturene av tårnet og akterskipet av en stor ubåt da flyet passerte rett over. Deretter var kontakten borte, og det var ikke mer å se.

Flyveren hadde særlige forutsetninger for å være en pålitelig observatør. Under førstegangstjenesten utdannet han seg til froskemann og drev senere sitt eget firma som tilbød ulike former for dykkertjenester på norskekysten. Han benyttet jevnlig eget fly i tilknytning til utførelsen av slike oppdrag og hadde ofte sett norske ubåter operere i leia og i fjordene. Det han i dette tilfellet reagerte på, var at denne ubåten seilte så langt nord i farvannet i et område godt utenfor den vanlige skipsleia. Han hadde ikke sett at norske ubåter benyttet denne delen av fjorden. I tillegg var dette fartøyet mye større enn Kobben-klassen og hadde et betydelig lengre tårn.¹⁴

De faktiske opplysningene som fremkom under observasjonene, tyder på at det var naturlig å klassifisere disse hendelsene som *sannsynlig ubåt*. Det fremstår meget sannsynlig at det i disse tilfellene var snakk om fremmede ubåter som krenket norsk territorialfarvann. Det er på denne bakgrunn heller ikke urimelig å slutte at en betydelig del av meldingene som fikk denne klassifiseringen, var fremmede ubåter som foretok uhjemlet inntrenging. Det faktum at disse to eksemplene hadde blitt klassifisert som *sikker ubåt* om det var «fagkyndig personell» som observerte hendelsene, svekker selvsagt heller ikke en slik konklusjon.

Rapporter om fremmede ubåter som i ettertid ble klassifiserte som mulig ubåt, hadde med utgangspunkt i definisjonen større spennvidde enn de bedre dokumenterte observasjonene. Likevel indikerer ulike forhold at sannsynligheten i de aller fleste tilfeller oversteg 50 prosent når denne klassifiseringen ble benyttet. Flere faktorer understøtter en slik tolkning. Mange sjøkommandører

hadde en skeptisk holdning til denne type rapporter. Det framgår av svarene admiralene ga på spørsmålene i et spørreskjema¹⁵ som blant annet omhandlet dette temaet. Dette grunnsynet kan ha bidratt til at admiralene kanskje ikke alltid hadde en tilsvarende kritisk innstilling når mulige alternative forklaringer dukket opp. Et godt eksempel er fra 1972 i Sognefjorden. Da KNM Trondheim ankom søkeområdet, observerte fartøyet en drivende kvisthaug med en vertikalt stående tømmerstokk. Admiral Bjarne Grimstvedt skrev i sine memorerer at han faktisk forventet at sjøkommandøren skulle avlyse operasjonen straks han mottok meldingen med disse opplysningene.¹⁶ Den daværende skips- og styrkesjefen la altså så stor vekt på denne ene tenkelige forklaringen på det som var rapportert, at han var villig til å se bort fra annen informasjon som pekte mot at det kunne være en ukjent ubåt.

Denne skeptiske grunnholdningen og impulsen til å omfavne mulige alternative forklaringer, kan indikere at klassifiseringene samlet sett kunne tendere mot å bli *for nøkterne*. Det er rimelig å slutte at en restriktiv praksis resulterte i at noen observasjoner som havnet i gruppen ikke ubåt, burde vært plassert i kategorien *mulig ubåt*. Det betydelige antallet tilfeller som ble klassifisert som *ikke ubåt* uten at det ble foretatt verken oppfølging eller særlig grundige vurderinger, trekker nødvendigvis oversiktens tyngdepunkt i samme retning. I tillegg kommer at ubåtoperasjoner i utgangspunktet og som hovedregel foregår i løynd – til stede, men usynlig. Helhetlig vurdert sannsynliggjør dette at den tilgjengelige statistikken trolig gir et noe måteholdent og avdramatisert bilde av den faktiske fremmede ubåtaktiviteten i norske farvann.

Fra 1985 innførte Forsvarets overkommando kategorien *negativ* i stedet for *ikke ubåt*. Innføringen av denne kategorien indikerte en erkjennelse av at ikke alle meldinger som havnet i denne klassen, kunne kategoriseres som *ingen ubåt*, blant annet fordi det sjelden var ressurser nok til å følge opp og undersøke alle rapportene på en tilfredsstillende måte. Denne kategorien omfattet således alle mottatte meldinger, inkludert resul-



tatløse søk som ikke førte til klassifisering *mulig ubåt* eller høyere. Forsvarets overkommando understreket for øvrig også det store spennet innenfor kategorien *mulig ubåt*, men fastslo at det verken var praktisk eller realistisk å operere med underkategorier som høy eller lav troverdighet.¹⁷

OBSERVASJONER AV UBÅTER

På begynnelsen av 1960-tallet var det årlig meget få eller ingen rapporter om ukjente ubåter i norsk territorialfarvann som ble klassifisert som *mulig ubåt* eller høyere. Året 1966 ble derfor et markant skille og unn-taksår med hele 13 meldinger som ble vur-dert til å være *mulig eller sannsynlig ubåt*. I 1967 var det syv og i 1968 fem uidentifiserte ubåter som fikk tilsvarende klassifisering. Ingen har kunnet påvise forandringer i den sikkerhetspolitiske situasjonen eller andre hendelser som med rimelighet kan begrunne økt fremmed ubåttaktivitet i norske kystfarvann i 1966. Det er derfor sannsynlig at det må finnes andre forklaringer på denne tydelige endringen i mottatte, troverdige rapporter.

Vinteren 1973 holdt den da nylig av-gåtte forsvarsjefen, admiral Folke Hauger Johannessen, et foredrag i Løytnantsklubben i Bergen. Dette var kort tid etter den omfat-tende ubåttjakten i Sognefjorden i november året før. Som svar på spørsmål forklarte admiralen at han hadde meget stor tiltro til kystbefolkningens rapporter. Han begrunnet det med at lokalkjente normalt reagerer på avvik fra det vanlige ferdselsbildet på sjøen, ofte med å gripe til kikkerten. Videre fortalte han at han senhøstes 1966 brøt med prin-sippet sitt om at varsler om ukjent under-vannsaktivitet i størst mulig grad kun skulle markeres lokalt og mest mulig diskret for å begrense oppmerksomheten i offentligheten. Økningen i antall rapporter var så stor at han mot slutten av året lot sin pressetalsmann gå ut med informasjon om hendelsene i et len-gre innslag på Dagsrevyen. På tross av at inn-slaget som gikk på lufta 12. november, hadde tittelen «Jakt på fremmed ubåt» og et temme-lig dramatisk budskap, minsket antallet ubåt-rapporter markant det påfølgende året. Det hadde forbauset admiralen, som hadde for-

ventet en økning, men i etterkant tok han det som nok en indikasjon på kystbefolkningens nøkternhet. De hadde ikke latt seg påvirke til «å se» flere ubåter i høst- og vintermørket.¹⁸ Han tilføyde at det kanskje midlertidig ble færre krenkinger, eller at de fremmede ubå-tene opererte mer forsiktig.

Ett år tidligere hadde NRK sendt et lengre program om norske ubåtoperasjoner med tittelen «Den tause vokter». Selve innslaget er slettet, men ingressen indikerer at befolknin-gen kan ha blitt oppfordret til å melde fra om mistenkelig undervannsaktivitet. Dette pro-grammet kan være en sannsynlig forklaring på den store økningen av rapporter i 1966. Få innkomne meldinger i de forgående årene kan derfor skyldes at mange ikke meldte fra når de observerte slike uvanlige fenomener. Midt på 1970-tallet beordret sjøkomman-døren i Nord-Norge, kontreadmiral Robert Helseth, en ubåt på kystpatrulje for å teste kystbefolkningens observasjonsevne. Skipssjefens oppdrag var å vise periskopet eller master utenfor havner, fergesteder og i nærheten av kysttrafikk og fartøyer som fisket. Visningen skulle pågå til det var ty-delig at ubåten hadde blitt sett. Toktet gikk fra Vestfjorden til Honningsvåg i en periode med midnattssol. Hver gang skipssjefen ob-serverte at ubåten var oppdaget, sendte han melding til hovedkvarteret om det.

Hyppigheten av antall ganger ubåten ble innrapportert til forsvarskommandoen i forhold til registrerte iakttakelser, viste seg å variere med geografisk område. I Lofoten, Vesterålen, Vågsfjorden og Andfjorden var det en meget høy prosentdel som sa fra til myndighetene om det de så. Videre østover avtok innrapporteringene i forhold til de re-gistrerte iakttakelsene. De rapportene som ble mottatt om ubåten og dens bevegelser, var imidlertid gjennomgående *meget nøk-terne med nøyaktige beskrivelser*. Toktet be-kreftet således troverdigheten til innkomne meldinger om egne og kjente allierte ubåter.

Flere forskere og utredere har behandlet spørsmålet om statistikk over rapporter om og klassifisering av hendelser med uidentifi-serte ubåter. I 1995 skrev Ole A. Lindaas om krisehåndtering og kriseforebygging.¹⁹ Han foretok en bred analyse med utgangspunkt



i en tabell over meldinger om og klassifiseringer av ubåtliggende objekter for perioden 1975-1992 hentet fra Forsvarets årsoversikter for 1986 og 1992. Samme år publiserte etterretningsoffiseren Fred O. Nilsen en studie der det inngikk tabeller over rapporter om uidentifiserte ubåtobservasjoner i Nord-Norge for tidsrommet 1948-1994. Han omtalte også russisk ubåtaktivitet på finnmarkskysten og i fjordene innenfor før og under andre verdenskrig.²⁰

En annen kilde, Danielsen-rapporten fra 1983, angir at det i perioden fra 1969 til mai 1983 var til sammen 175 innmeldte observasjoner av uidentifiserte undervannsobjekter. Fordelingen var 99 i Nord-Norge og 76 i den sørlige landsdel. Av disse ble tre klassifisert som sikre, 12 som *sannsynlige*, 85 som *mulige* og 75 som *ikke ubåt*. Fire områder pekte seg ut der kystbefolkningen med høyere frekvens enn andre steder iakttok slik aktivitet: Øst-Finnmark, Troms med Andfjorden, Vestfjorden/Ofoten-bassenget og Vestlandet fra Sognefjorden til og med fjordene i Ryfylke.²¹

Videre behandlet professor Rolf Tamnes temaet i bind 6 av *Norsk utenrikspolitikk historie*. Han presenterte der en tabell over ubåtobservasjoner i Nord-Norge. Denne gir en forenklet, men representativ fremstilling av det tilgjengelige kildematerialet for denne landsdelen i perioden 1960-1994. Tamnes tok ikke med rapporter om antallet som ble klassifisert ikke ubåt eller meldinger om egne og allierte ubåter, noe Nilsen gjorde, selv om statistikken på det sistnevnte feltet var svært mangelfull. Vi skal benytte tabellen til Tamnes til en gjennomgang og vurdering av meldingene om uidentifiserte undervannsobjekter.

HYPPIGHET AV TROVERDIGE OBSERVASJONER

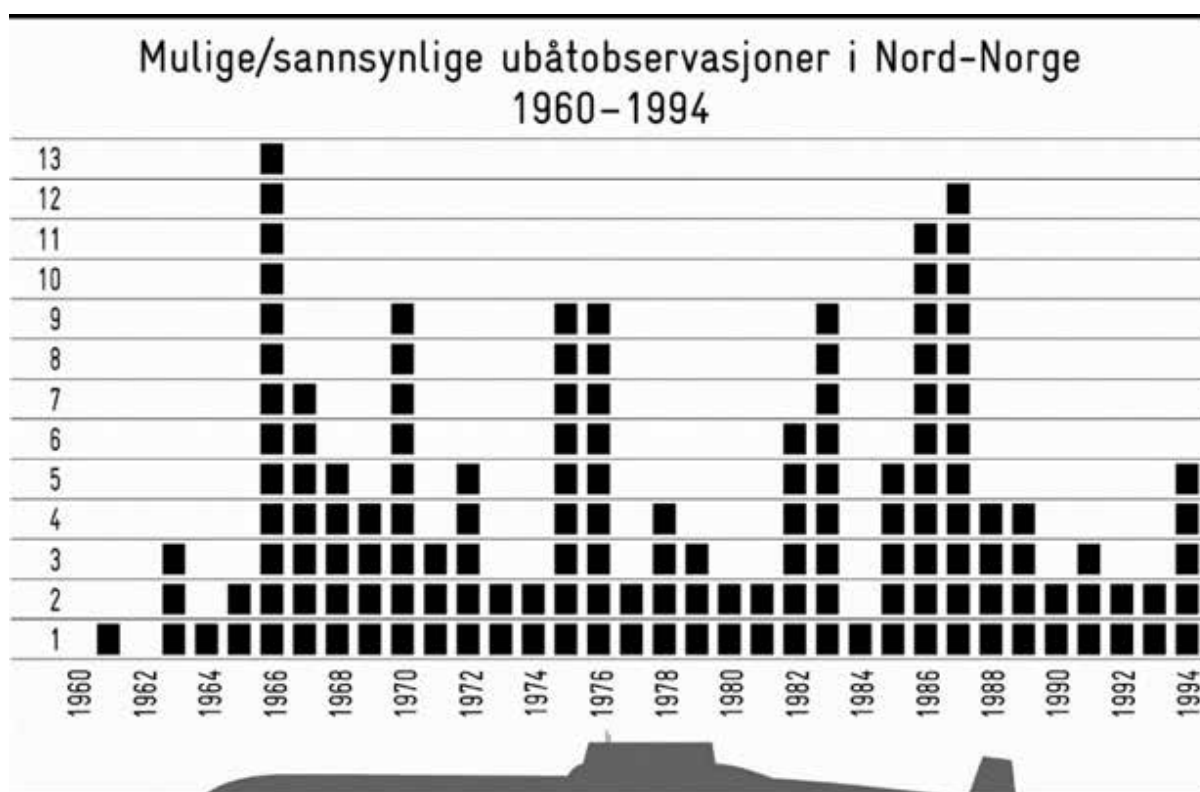
Tabellen på neste side viser antallet registrerte meldinger om uidentifiserte undervannsbåter som årlig ble klassifisert mulig eller sannsynlig ubåt i perioden 1960-1994 i Nord-Norge. Tallmaterialet angir at det totalt forekom 154 slike hendelser. Det ga

et årlig gjennomsnitt på i underkant av fem antatt troverdige rapporter om uidentifiserte ubåter. Gitt de analyser og vurderinger jeg har foretatt tidligere, er dette trolig et meget nøkternt anslag. Det er derfor ikke urimelig å anta at flere meldinger som ble klassifisert som ikke ubåt, burde ha vært med i denne statistikken.

Tallmaterialet viser at året 1966 skilte seg ut på 1960-tallet med 13 hendelser som ble vurdert som *mulig eller sannsynlig ubåt*. På 1970-tallet var toppnoteringen lavere, men det var flere år med et høyt antall troverdige meldinger. Årene 1970, 1975 og 1976 hadde alle ni observasjoner for hver av disse sammenslåtte kategoriene. Fra 1977 minsket tallet på rapporter av *mulige og sannsynlige ubåter*, men økte igjen markant fra 1982 og toppet seg i 1986 og 1987 med henholdsvis 11 og 12. En mulig ekstern årsak til økningen kan være sovjetisk uro i forbindelse med innføringen av USAs nye, fremskutte marinestategi fra midten av 1980-tallet.

Det store avviket på 1980-tallet gikk imidlertid i motsatt retning: I 1984 var det kun én observasjon som fikk betegnelsen *mulig ubåt* eller høyere. Samtidig ble over 40 meldinger klassifisert som *ikke ubåt* av Forsvarskommando Nord-Norge. Dette unntaksåret kan ha sammenheng med den store internasjonale oppmerksomheten jakten på fremmede ubåter i den svenske skjærgården hadde fått de foregående årene. Den uvanlig store andelen som fikk negativ klassifisering i 1984, kan derfor henge sammen med at andre og flere enn fastboende og sjøfarende meldte fra. Disse nye iakttakere kunne ha begrenset lokal tilknytning til de aktuelle farvannene og mindre erfaring med aktivitet på sjøen. Dessuten er det rimelig å anta at antallet uhjemlede inntrenginger på norskekysten avtok på linje med det som trolig skjedde i 1967 etter toppåret 1966, eller at ubåtene i det minste opererte mer forsiktig. Den pågående medieomtalen, den diplomatiske uroen og de politiske konsekvenser spekulasjonene rundt hendelsene i Sverige førte med seg, burde tilsi en slik handlemåte. Det er heller ikke usannsynlig at den store oppmerksomheten kunne bidra til at enkelte lot seg friste





eller inspirere til å fabrikkere rapporter.

TROVERDIGE RAPPORTØRER?

I tillegg til kystbefolkningen i sin alminnelighet bidro spesielt fyrvoktere, loser, havneansatte og lensmenn, samt offiserer og mannskaper på fartøyer som seilte på kysten, til å holde Sjøforsvaret oppdatert om det som skjedde i kystområdene. Denne mangslungne og årvåkne gruppen av mennesker kompenserte for de begrensede ressursene de sjømilitære myndigheter disponerte. Ubåtkrenkelser kystbefolkningen observerte og meldte fra om under den kalde krigen, er derfor den viktigste kilden vi har til at slik aktivitet fant sted, og i noen grad til hvilket omfang den faktisk hadde. Jeg skal i det etterfølgende søke å belyse i hvilken grad slike rapporter var til å stole på.

En meget interessant indikator på troverdigheten til kystbefolkningens rapporter gjelder observasjoner av egne ubåters virksomhet, da disse kan kontrolleres mot ubåtenes reelle aktivitet i det aktuelle farvannet. Et begrenset antall slike meldinger er funnet i

det gjennomgåtte arkivmaterialet. Offiserene som behandlet disse rapportene, trakk ved flere høver fram hvor nøyaktige og etterrettelige beskrivelsene var. Et eksempel på en slik observasjon gjaldt KNM *Sklinna*, som 25. juni 1969 passerte neddykket gjennom Magerøysundet. Observatøren hadde iaktatt periskopet og dessuten et kort øyeblikk sett overkanten av tårnet. Han var sikker på å ha observert en ubåt, noe som altså viste seg å være riktig.

I denne forbindelse er det interessant at der offiserene registrerte at rapportene om egne ubåter fra sivile kilder var svært pålitelige, ble tilsvarende meldinger om ukjente ubåter i mange tilfeller oversett eller ikke fulgt opp. I den operative evalueringen av operasjonen i Sognefjorden i 1972 synes et slikt mønster å tre fram. Mens evaluererne med en undertone av forbauselse registrerte at beskrivelsene av egne ubåters bevegelser var svært dekkende, medførte dette ingen refleksjoner om at det samme kunne være tilfelle med meldinger om ukjente undervannsfarkoster. Det kom inn flere troverdige meldinger om ubåt i Lusterfjorden i perioden



13.–23. november. Grimstvedt nevner i sine memoarer at det ble gjennomført to korte søk fjorden,²² men det framgår ikke av det tilgjengelige kildematerialet at det ble reagert på noen av rapportene eller at meldingene ble undersøkt nærmere. Det er tankevekkende, siden de sivile som observerte ubåter under operasjonen, i utgangspunktet ikke ante om disse var norske eller fremmede.

Sentrale myndigheter tilla imidlertid disse meldingene større vekt. I et internt notat i Forsvarsdepartementet datert 15. oktober 1973 som analyserte de foreliggende fakta og vurderte innhentede erfaringer, ble hendelsens hovedtrekk oppsummert slik:

Overkommandoens utredninger/analyser bekrefter at det var en fremmed ubåt i Sognefjorden i tiden 12 – 24 nov 72. Konklusjonen bygger i første rekke på KNM SKLINNAs hydrofonkontakt 24 nov kl 0310, og på det generelle etterretningsmessige bilde av sovjetiske ubåters seilingsprogram og på troverdigheten av mottatte meldinger fra sivilbefolkningen. Om identiteten sies ikke mer enn at muligheten er tilstede for at ubåten var sovjetisk.

Det antas at motivet/hensikten bak fremmede ubåters krenkelser av norsk sjøterritorium primært har vært å skaffe opplysninger for å vurdere om undervannsmiljøet egnert seg for, i visse perioder, å spre og skjule ubåter, og om man fra slike steder kunne avfyre strategiske raketter mot mål i USA. Analysen konstaterer at undervannsmiljøet i Sognefjorden er meget gunstig for å spre og skjule ubåter.²³

Videre innrapporterte sivile kilder et 50-talls observasjoner av egne ubåter både i oppdykket og neddykket tilstand under søkeoperasjonen i Sunnhordland i 1983. I sin vurdering skrev kommandøren for sjøstridskreftene i Sør-Norge at disse rapportene var så nøyaktige at man ved flere anledninger hadde vært i stand til å føre fullt plott over egne ubåters bevegelser basert på de innkomne opplysningene.²⁴

Øvelsesseriene Black Fiord og Bonnie Days, som under den kalde krigen ble avholdt for å trene Marinens fartøyer i kystovervåking og suverenitetshevdelse, underbygde at

lokalbefolkningen var pålitelige iakttakere. Flere missiltorpedobåter skulle prøve å dekte egne ubåter som spilte inntrengere i en angitt fjord. Det ble gjentatte ganger godt dokumentert at søkefartøyene i mørke passerte selv oppdykkede ubåter på kort hold uten å oppdage dem verken visuelt eller på radar. Parallelt mottok hovedkvarteret nøyaktige meldinger fra sivile i området som hadde observert de samme ubåtene.²⁵

Den tallmessig best underbygde argumentasjonen for kystbefolkningens troverdighet som observatører, ble i 1995 framlagt av etterretningsoffiseren, kommandørkaptein Fred O. Nilsen. Forsvarskommando Nord-Norge (FKN) førte i årene 1985–1989 nøyaktig statistikk også over meldinger som kom inn om *egne og allierte ubåter*. Hele 53 prosent av meldingene viste seg å utgjøre 82 slike kjente, *sikre ubåter*. I alle disse tilfellene kontrollerte forsvarskommandoen hver enkelt rapport mot egne ubåters posisjoner.²⁶ Denne verifikasjonen underbygger hypotesen om at kystbefolkningen er *meget* troverdige observatører. Vi kan med dette som statistisk utgangspunkt med betydelig grad av sikkerhet fastslå at det var reelle undervannsfarkoster også blant de resterende rapportene. De fleste ulovlige inntrengerne befant seg utvilsomt blant de 34 observasjonene av disse som senere ble klassifisert som *sannsynlige* eller *mulige ubåter*. Videre virker det rimelig å anta at noen krenkere også var bortgjemt blant dem som ble plassert i kategorien *ikke ubåt*.

Det forekom ellers jevnlig at det var forskjellig syn på klassifiseringen. Skillet gikk ofte mellom etterretningssiden som argumenterte for høyere klassifikasjon, og sjøoperasjonssenteret som holdt igjen. Slik uenighet hadde gjerne utgangspunkt i ulik vurdering av kvaliteten på observasjonene og forskjellig grunnsyn på sannsynligheten for slike krenkelser i sin alminnelighet. Operative offiserer, spesielt de med tradisjonelle ubåtoperasjoner som erfaringsreferanse, hadde en tilbøyelighet til å være mest skeptiske. Etterretningsoffiserer med annen bakgrunn kunne tidvis være mindre avvisende. Slike avvik i vurderingene kunne oppstå i bedømmingen av rapporter om observasjoner fra



grunne og trange farvann. Forklaringen kunne være at representantene for etterretningssiden i tillegg til å tendere mot å ha større tillit til kystbefolkningen som rapportører, lettere tenkte i retning av spesialstyrker og mindre undervannsfarkoster. Dersom slike avdelinger var involvert, fulgte de rimeligvis også andre operasjonskonsepter enn en ordinær besetning på en angrepsubåt ville ha gjort.²⁷ I tillegg kunne etterretningssiden ha tilleggsopplysninger som understøttet at det kunne være snakk om en fremmed ubåt, men som tjenesten ikke ga videre til andre. For å beskytte kildene var ofte slik innsikt så høyt gradert at denne kunnskapen ikke kunne deles. Vi skal i det etterfølgende drøfte noen aktuelle forhold for å belyse om denne typen ytre faktorer kan underbygge eller svekke tilliten til rapportene fra kystbefolkningen.

Østersjøflåten opererte fra midten av 1960-årene rutinemessig ubåter på patrulje ved Malin Head, nordspissen av Irland, for å følge med på når amerikanske og britiske strategiske ubåter startet og avsluttet sine patruljer. Fra 1966 fulgte disse utseilingene et skjematisk opplegg der ubåtene var på tokt i en periode på i gjennomsnitt 26 dager. Kort tid etter at en patrulje var fullført og ubåten ankom hjemmebasen, seilte et nytt fartøy ut via danske farvann. Rapporten om ukjente ubåter i vestnorske fjorder sammenfalt regelmessig i tid med at de sovjetiske ubåtene var under transitt til eller fra patruljeområdet vest av de britiske øyer. Hver gang det ble igangsatt søk i vestnorske fjorder, var ubåter fra Østersjøen på tokt. En nøye gjennomgang av allierte observasjoner av ubåtene i de tidsrommene enhetene av W-klassen var på patrulje, avdekket dessuten at disse fartøyene innimellom også opererte i Nordsjøen eller på norskekysten. I tillegg forekom det enkelte tokt der fartøyene overhodet ikke ble registrert av allierte deteksjonssystemer fra de seilte ut av Østersjøen til de returnerte, verken ved Malin Head eller andre steder. Dette mønsteret underbygget at det kunne være sovjetiske ubåter fra Østersjøflåten som opererte i vestnorske fjorder når kystbefolkningen observerte og meldte fra om ukjent undervannsaktivitet.

Et spesielt forhold var at den ubåten som seilte ut i Nordsjøen 7. november 1972 og således var en klar kandidat til å være krenkeren i Sognefjorden, verken ble observert ved Malin Head eller seilte inn i Østersjøen igjen. Derimot var det indikasjoner på at den i stedet søkte havn i Nordflåtens baseområder. I tillegg ble det etter Sognefjordoperasjonen et opphold på rundt tre måneder før de ordinære utseilingene fra Østersjøen til Malin Head startet opp igjen.²⁸

Nordflåten brukte innimellom ubåter til å holde kontakt med egne spioner, noe som ble dokumentert i rettssaken mot den sovjetiske agenten Selmer Nilsen. Britiske ubåter som understøttet Stay Behind-organisasjonen, ble ikke klarert etter vanlige rutiner for fremmede krigsskip. De kunne derfor være på øvelser i norske farvann uten at de operative myndighetene i landsdelen kjente til det. Når de ble oppdaget og rapportert, noe som skjedde,²⁹ ble disse ubåtene derfor ofte oppfattet som ukjente inntrengere. Det framkom dessuten fra tid til annen observasjoner som tydet på at også amerikanske og franske ubåter opererte ulovlig i norske farvann uten at det inngikk i strengt hemmelig øvelsesvirksomhet.³⁰

Mer anekdotisk er norske offiserer etter den kalde krigens slutt, i møte med tidligere sovjetiske marineoffiserer, blitt fortalt om seilas neddykket med ubåt i norske fjorder og innaskjærs farvann. Selv om noen av beretningene har virket svært troverdige, er de umulig å etterprøve. Det underbygger imidlertid at ulovlig ubåttaktivitet foregikk parallelt med egne ubåtoperasjoner i norske kystfarvann og fjorder.

Korrekt klassifisering av en melding om ukjent ubåt basert på begrenset informasjon, er nødvendigvis meget krevende. Det har kun et fåtall ganger vært mulig å gjennomføre omfattende søkeoperasjoner med relevante, kapable antiubåtressurser. I tillegg kommer, som tidligere vist, at sonarforholdene i norske fjorder og kystfarvann normalt favoriserer ubåten i betydelig grad. Marinen oppnådde således aldri å bringe noen fremmed ubåt til overflaten i de få tilfellene fullskala jaktoperasjoner ble gjennomført. Resultatløst leting var imidlertid ingen avgjørende indi-



kasjon på at en rapport var feil, selv om det noen ganger ble sagt.

Meldinger om fremmed ubåt førte sjelden til øyeblikkelig innsats med formålstjenlige midler på observasjonsstedet fordi slike normalt ikke var tilgjengelige i området. Det tok ofte så lang tid å bringe kapable søkeenheter til stedet at det var lite hensiktsmessig å igangsette systematiske søk på et senere tidspunkt. Den rapporterte hendelsen kunne i tillegg ha blitt vurdert å ha lav sannsynlighet for å være ubåt. Det norske forsvaret manglet i slike situasjoner midler til hurtig å kunne rykke ut og igangsette søk, en rolle helikoptre med antiubåtkapasitet kunne ha ivaretatt.³¹ Det er dessuten usannsynlig at en melding som i liten grad ble undersøkt, fikk for høy klassifisering. Disse faktorene underbygger tidligere framførte argumenter om at antallet hendelser som burde vært klassifisert *sannsynlig ubåt* og *mulig ubåt*, trolig er underrepresentert i oversiktene.

Denne slutningen styrkes ytterligere av at det innimellom kunne være både militært og politisk hensiktsmessig i fredstid å fastslå at en rapport ikke var ubåt. Ikke minst etter en resultatløs søkeoperasjon kunne det være formålstjenlig. Viseadmiral Carsten A. Lütken kastet som pensjonist, lys over dette temaet. I et privat notat til forsker Ola Tunander skrev han blant annet at «[v]i gjorde et poeng av å si at når vi ikke fant noe, så hadde det heller ikke vært noe der. Det har spart oss for mange vanskelige bortforklaringer».³² Denne holdningen var ikke problemfri. For det første kunne slike kategoriske utsagn svekke tilliten til Sjøforsvaret blant dem som observerte og rapporterte om ukjente ubåter. For det andre innebar det jo på en måte å føre befolkningen og politikerne bak lyset. Slikt kan ha bidratt til at Sjøforsvaret ikke fikk bevilgninger til antiubåthelikoptre, noe forsvarsgrenen forøvrig fortsatt ikke disponerer på grunn av den forsinkede leveransen av NH 90-maskinene til Nansen-klassen fregatter.

KONKLUSJON

Artikkelen viser at kystbefolkningen i ulik grad har meldt fra når noen har iakttatt

periskop eller master av ubåter på periskopdybde eller når fartøyer ble oppdaget i overflatestilling. Når de først rapporterte, beskrev kystens folk med stor nøyaktighet hvordan norske og kjente allierte ubåter opererte. Kystbefolkningen framstår med andre ord som pålitelige observatører. Konkret viste kildematerialet fra perioden 1985–1989 at mer enn halvparten av de mottatte rapportene var sikre ubåter. Det er derfor grunnlag for å hevde at antallet faktiske krenkere blant de innmeldte iakttakelsene trolig var betydelig større enn halvparten, kanskje så mange som i størrelsesorden to av tre.

Under redegjørelsen av klassifiserings-systemet behandlet vi to iakttakelser som fikk klassifikasjonen *sannsynlig ubåt*. De fakta som framgår av rapportene, støtter opp under viseadmiral Kibsgaards utsagn om at denne klassifiseringen *er svært nær å være sikker ubåt*. Eksemplene kunne ha vært klassifisert som *sikre ubåter* om observatøren hadde vært en erfaren marineoffiser. Om iaktakeren av hendelsen i Rombaken i 1969 hadde vært en tilsvarende fagkyndig person, kunne også denne observasjonen blitt fastslått å være *sikker ubåt*, på tross av at denne meldingen kun ble vurdert til å representere en *mulig ubåt*.

Mange forhold som artikkelen har belyst, underbygger tiltroen til kystbefolkningens rapporter. De lot seg ikke påvirke av medieoppslag til å se flere ubåter i høst og vintermørket. Ekstern informasjon viste at de gangene kystens folk rapporterte om ukjente ubåter, opererte ofte fremmede ubåter som etterretningstjenesten visste om, i det aktuelle området. Ubåter fra Østersjøflåten som transitererte til og fra Malin Head, er et eksempel på det. Videre viste de nøyaktige rapportene som kom inn om egne ubåters bevegelser under de store ubåtjaktene som i Sognefjorden i 1972 og i Sunnhordland i 1983, at det trolig også ble observert fremmede ubåter som ikke ble funnet.

Kystbefolkningen fremstår således generelt som *meget* pålitelige iakttakere av uvanlig aktivitet på sjøen, men vurderingen av sannsynlighet knyttet til en rapport om observasjon av fremmed ubåt vil alltid måtte inneholde et element av skjønn. Viseadmiral



Robert Helseth vurderte det på denne måten: «Hvorfor skulle ikke de som rapporterer så pålitelig om egne og kjente allierte ubåter, melde like nøyaktig om ubåter vi ikke vet om»? Helseth, Tamber, Hauger Johannessen og Kibsgaard var ikke alene blant sentrale flaggoffiserer om å stole på kystbefolkningens rapporter. Det er likevel vanskelig å spore i kildematerialet at det var en utbredt erkjennelse og holdning blant de fleste sjøoffiserer. Omfanget av slike hendelser vil uansett måtte forbli ukjent fordi det berodde på tilfeldigheter hvor mange uhjemlede inntrengninger som ble oppdaget og rapportert. Det er derfor sannsynlig at professor Tamnes traff spikeren på hodet da han i siste bind av *Norsk utenrikspolitikks historie* konstaterte at «De krenkelser som ble registrert, utgjorde trolig bare toppen av isfjellet».³³

Mangelen på fotografiske bevis eller andre udiskutable vitnemål medfører trolig at enkelte vil fortsette å tvile på eller benekte at fremmede ubåter har operert i norske fjorder. Fraværet av håndfaste bevis som det svenskene fikk i 1981 med «Whiskey on the Rocks», kan sammen med ufullstendig statistikk, åpne opp for slike skjønnsmessige vurderinger. Det som imidlertid er hevet over enhver tvil, er at undervannsmiljøet og sonarforholdene i norsk innaskjærs kystfarvann i meget stor grad favoriserer ubåttaktivitet. Det er derfor vanskelig å finne faglige argumenter for at det *ikke var* fremmede ubåter i fjordene da de store søkeoperasjonene pågikk under den kalde krigen, inkludert i Sognefjorden i 1972. En erfaren ubåtsjef kunne nemlig uten store vansker ha foretatt en uttrenging med minimal sjanse for å bli oppdaget ved å seile ut under «overflateputen». Under den kalde krigen viste norske ubåtsjefer gang på gang under øvelser at dette både var mulig og gjennomførbart.

Forsvaret er avhengig av å ha tillit hos kystbefolkningen for å kunne dra full nytte av kystens folk som overvåkningsressurs. Det forutsetter gode relasjoner som må bygge på tiltro og gjensidig respekt. Måten de militære myndighetene mottok og reagerte på meldinger de fikk inn på, var avgjørende for å skape og styrke slike relasjoner. Tilgangen på kapable plattformer til å gjennomføre ubåt-

jakt var begrenset. Det var en viktig årsak til at det relativt sjelden ble igangsatt omfattende søk etter ukjent ubåt. Vanligvis måtte forsvarskommandoene nøye seg med lokale markeringer med fly eller marinefartøy. Som oftest var dette jagerfly eller missiltorpedobåter uten antiubåtmidler.

På tross av begrensningene tjente dette handlingsmønsteret operativ myndighet godt. Den lokale markeringen og oppfølgingen bidro for det første til i stor grad å opprettholde tiltroen hos dem som hadde rapportert. For det andre sendte det et signal til nasjonen som krenket norsk territorium, om at inntrengingen var oppdaget og reagert på. For det tredje bidro det som oftest til at det ble lite oppstyr i offentligheten, noe forsvarsledelsen ønsket. Dilemmaet oppsto når myndighetene etter store, resultatløse søkeoperasjoner skulle forklare hvorfor det ikke ble funnet noen ubåt. I Sognefjorden prioriterte forsvarsministeren og forsvarssjefen å vise at de stolte på kystbefolkningen. Andre ganger fant myndighetene det hensiktsmessig å gå ut med at det ikke hadde vært noen fremmed ubåt å jakte på, selv om det som oftest skadet tilliten hos dem som hadde meldt fra.

Håndteringen av hendelsen i Dalsfjorden i 2016 viste at operativ myndighet var dårlig forberedt. Iakttakeren følte seg mistrodd og ble ivaretatt på en måte som neppe styrket Forsvarets relasjoner til og tiltro hos kystbefolkningen. Denne episoden var kanskje også en påminnelse om at i det kaldere sikkerhetspolitiske klimaet som har utviklet seg, kan besøk av ukjente ubåter igjen bli mer vanlig i våre kystfarvann og fjorder. I dagens medievirkelighet vil gamle oppskrifter på håndtering av slike hendelser neppe holde mål. Forsøk på lokal reaksjon og hemmelighold er trolig heller ikke lenger noen farbar vei å følge. Det er derfor viktig at det operative hovedkvarteret etablerer en strategi som kan duge i vår tid. En årvåken kystbefolkning er fortsatt en viktig ressurs for Forsvaret å ta vare på i den sammenheng. I kombinasjon med at kapable antiubåthelikoptre kommer på plass, kan det styrke Norges framtidige evne til å avdekke ukjent, ulovlig ubåttvirksomhet i våre kystfarvann.



FOTNOTER

- ¹ Denne artikkelen bygger i hovedsak på min studie «Fremmede ubåter i norske fjorder. Realitet eller myte?» og forskning knyttet til dette arbeidet. Den ble publisert i mars 2013 i serien *Oslo Files on Defence and Security* utgitt av Institutt for forsvarsstudier som *Oslo Files* 01/2013.
- ² <https://www.nrk.no/emne/mogleg-ubat-i-Dalsfjorden-1.12944850>
- ³ <https://www.nrk.no/sognogfjordane/frustrert-over-forsvaret-si-ubat-forklaring-1.12945650>
- ⁴ <https://www.nrk.no/emne/mogleg-ubat-i-Dalsfjorden-1.12944850>
- ⁵ Et fartøy som bruker aktiv sonar, sender ut korte lydpuiser. Når disse treffer en gjenstand som reflekter lydutsendelsen, vil eksempelvis en grunne som stikker opp fra havbunden, gi ekko med samme frekvens som den utsendte lydpuisen. Treffer denne derimot en ubåt med relativ bevegelse mot senderen, vil frekvensen på ekkoet bli høyere enn utsendelsen og gi *høy* såkalt doppler. Hvis ubåten er på vei bort fra sonarfartøyet og avstanden øker, vil frekvensen avta og ekkoet indikere *lav* doppler. Dette fenomenet kalles dopplereffekten.
- ⁶ Den største og mest omtalte søkeoperasjonen i norske farvann under den kalde krigen. Den pågikk fra 12. til 29. november 1972
- ⁷ I «Bilaga 1. Klassifisering av ubåtsrapporter» (Jansson 2014, s. 212-213) framgår det at svenskene opererte med seks kategorier: Konstaterad -, sannolik -, möjlig -, tvivelaktig -, icke ubåt og ej klassificerbar.
- ⁸ Forfatteren var tilstede da en major i Luftforsvaret fortalte om hendelsen.
- ⁹ Bygger på innspill og samtaler fra en rekke kilder, spesielt kontreadmiralene Ole Kr. Thomesen, Egil J. Eikanger og Kjell A. Prytz.
- ¹⁰ Tamnes 1997, s. 42; SKN 1970b
- ¹¹ KOMSJØSØR 1971
- ¹² Kibsgaard 1985, s. 214
- ¹³ FKN 1983
- ¹⁴ FKN 1983
- ¹⁵ I arbeidet med *Sjøforsvaret i krig og fred* besvarte de aller fleste tidligere sjøkommandører et tilsendt spørreskjema som blant annet spurte om deres syn på ubåtsrapporter (Terjesen, Kristiansen & Gjelsten 2010, s. 416)
- ¹⁶ Grimstvedt 2005, kap. 11
- ¹⁷ *Confidence level* i Nato-terminologien. Det svenske systemet tok større høyde for dette (se fotnote 7)
- ¹⁸ Gjelsten 2013, s. 53
- ¹⁹ Lindaas 1995, s. 48-52
- ²⁰ Nilsen 1995
- ²¹ Danielsen-rapporten 1983, s. 2-3
- ²² Grimstvedt 2005, kapt. 11. Den 21. november søkte to britiske Sea King-helikoptre som deltok i operasjonen, i fjorden som da var delvis isdekket. Likeledes foretok KNM Trondheim om kvelden den 23. november et kort sveip inn i Lusterfjorden.
- ²³ FO 1973
- ²⁴ Vedlegg Danielsen-rapporten 1983, pkt. 40, s. 11-12
- ²⁵ SKN 1970a
- ²⁶ Nilsen 1995, s. 12
- ²⁷ Programmet på svensk TV onsdag 3. oktober 2007 som dekket markeringen av at det var 25 år siden søkene etter fremmede ubåter i den svenske skjærgården pågikk, ga ekstra grunnlag for å reflektere rundt dette. http://www.svt.se/svt/jsp/Crosslink.jsp?d=75456&a=926121&lid=puff_926181&lpos=extra_0
- ²⁸ Gjelsten 2013, s. 23-24 og s. 71-73
- ²⁹ Gjelsten 2013, s. 25-26
- ³⁰ Få grunn av de korte rekkeviddene på atomvåpnene på de strategiske ubåtene planla franske myndigheter å avfyre disse fra posisjoner på norskekysten (Gjelsten 2013, s. 16-17, Bouireille 2010, s. 25)
- ³¹ Norge er fortsatt uten denne evnen siden NH 90-helikoptrene til Nansen-klassen ikke er operative enda.
- ³² Personlig brev til Ola Tunander datert 20/5-96. Gjengitt med tillatelse av Tunander.
- ³³ Tamnes 1997, s. 41



KILDER

Generelt

Som nevnt i fotnote nr. 1, bygger denne artikkelen i hovedsak på forskning knyttet til studien «Fremmede ubåter i norske fjorder. Realitet eller myte?». Noe nytt materiale er avgradert fra Forsvarsdepartementets arkiv, i hovedsak knyttet til operasjonen i Sunnhordland i 1983. Jeg retter i den forbindelse stor takk til Tom Eidesen og Kirsten Imafidon for hjelp og støtte. Jeg retter også takk til Ola Tunander for å ha gitt meg tilgang til noe av hans kildemateriale og for innspill. Videre takker jeg Rolf Tamnes, Sigurd Sørlie, Bjørn Terjesen, Tom Kristiansen, Tor Jørgen Melien, Bjørn Mobeck-Hanssen og Hanne Gjendem som alle har lest ulike artikkelutkast, for gode og konstruktive kommentarer. En ekstra takk til Tamnes for tillatelsen til å bruke tabellen fra bind 6 i *Norsk utenrikspolitikk historie*. Jeg har valgt å gjengi hele kildeoversikten fra studien for å gjøre det enklere for dem som måtte ha interesse av å studere temaet nærmere. Av samme grunn har jeg supplert litteraturoversikten med noen få titler.

Intervjuer, samtaler og innspill

Viseadmiral Carsten A. Lütken, tidligere øverstkommanderende for Sør-Norge, personlig notat til Ola Tunander, mai 1996 (skriftlig)

Kontreadmiral Bjørn Bruland, tidligere kontorsjef i Operasjonsstaben i Forsvarets overkommando, april 2005 (skriftlig)

Flaggkommandør Jacob Børresen, tidligere ubåtsjef, april og desember 2006 (skriftlig)

Kontreadmiral Egil J. Eikanger, tidligere ubåtsjef, oktober 2006 (muntlig)

Viseadmiral Hans B. Gundersen, intervjuet av professor Rolf Tamnes, september 1988

Viseadmiral Robert Helseth, tidligere sjøkommandør, desember 2005 (muntlig)

Kommandørkaptein Fred A. Nilsen, etterretningsoffiser, august 2007 (muntlig)

Viseadmiral Rolf E. Pedersen, tidligere generalinspektør og sjøkommandør januar 2006 (skriftlig)

Kommandørkaptein Jens Rist, pensjonert etterretningsoffiser, august 2007 (muntlig)

Kontreadmiral Ole Kr. Thomesen, tidligere ubåtsjef, februar 2006 (skriftlig)

Trykte

Analyse av operasjonen i Sunnhordland 27. april – 6. mai 1983, rapport fra arbeidsgruppe datert 12. august 1983 (Danielsen-rapporten 1983)

Utrykte

Grimstvedt, Bjarne. 2005. Kapittel 11 av hans upubliserte selvbiografi om hans tjenestetid i Sjøforsvaret. Admiralen benyttet følgende kilder som grunnlag for sin fremstilling: KNM *Trondheims* loggbok 12. – 26. nov. 1972

Signallogg KNM *Trondheim* 12. – 26. nov. 1972

OTCs (Grimstvedts egen) rapport etter operasjonen

Jeg mottok kopi av dette kapitlet i posten 14. januar 2005. Forutsetningene var å bruke det til referanse for forskning og at dokumentet som sådant ikke skulle offentliggjøres i sin helhet. (Grimstvedt 2005).

Forsvarssjefens notat datert 18. desember 1972/116/72/FSJ. Notatet er vedlegg til bilag B «Hensikter/motiver bak krenkelser av norske farvann» i dokumentasjonen *Fremmede ubåter i norske farvann. Analyse av tilfellet Sognefjorden*. Forsvarets overkommandos bortsetningsarkiv (FSJ 1972)

Sjøforsvarskommando Nord-Norges rapport etter øvelse Bonnie Days II SKN/H-687/70/420 datert 11. april 1970 (SKN 1970a)



Sjøforsvarskommando Nord-Norges rapport om ubåtsøkene i Ofotfjorden og Andfjorden mai/juni – SKN-O/H-1121/70/357 datert 23.6.70 (SKN 1970b)

Sjøforsvarskommando Nord-Norges skriv angående meldinger om antatte fremmede ubåter i nordnorsk sjøområde H-2061/70/SKN-O/357 datert 14. des. 1970 (SKN 1970c)

Sjøforsvarskommando Vestlandets rapport om Hardangerfjorden 1970 datert 24. desember 1970 (SKV 1970)

Sjef sjøforsvarskommando Østlandets notat datert 24.2 1973/SH-3/73 (SJØSD 1973)

KNM *Sleipners* rapport og skipssjefens notater, vedlegg til SKV 1970 (KNM *Sleipner* 1970)

Oppsummeringsnotat utarbeidet i Forsvarets overkommando av søkeoperasjonen av søkeoperasjonen i Hardangerfjorden november 1970 datert 26. januar 1971 (FO 1971)

KNM Tordenskjold/SOS/6089/70/422 datert 9. des. 1970 (KNM *Tordenskjold* 1970)

Kommandøren for sjøstridskreftene i Sør-Norges rapport om ubåtjakten i Hardangerfjorden november/desember 1970 – SJØSØR/14/71/420 datert 6. jan. 1971 (KOMSJØSØR 1971)

Dokumentsamlingen Fremmede ubåter i norske farvann. Analyse av tilfellet Sognefjorden. Forsvarets overkommandos bortsettingsarkiv (FO 1973)

Forsvarskommando Nord-Norges skriv om ubåtlignende gjenstander i kommandoens ansvarsområde 1948 1982 H-165/83/FKN/350 datert 14. januar 1983 (FKN 1983)

Forsvarets overkommandos skriv om meldinger om ubåtlignende gjenstander og ubåtsøk i perioden 1975–1985 datert 16. august 1985 (FO 85)

Notat FKN 1986. SAK: OBSERVASJONER AV U/I OBJEKT I PERIODEN FRA 1.1.48 TIL 1.12.86. ESSTAB NR H27/86 (FKN 1986)

Introduction of the fleet ballistic missile into service. Naval Warfare Analysis Group. Study no. 1, Chief of Naval Operations 30. January 1957 (CNO 1957)

Vedlegg til Analyse av operasjonen i Sunnhordland 27. april – 6. mai 1983 (Vedlegg Danielsen-rapporten 1983)

Internett

NRK Sogn og Fjordane 2012. «Står fram med sanninga om dei <<raude rakettane>> - 40 år etter» http://nrk.no/nyheter/distrikt/nrk_sogn_og_fjordane/1.8672790. <https://www.nrk.no/emne/moglegubåt-i-Dalafjorden-1.12944850>



LITTERATUROVERSIKT

- Andreassen, Thorleif. 2001. «Ubåtsøket som forblir tåkelagt», *Aftenposten* 22. april 2001
- Bourelle, Patrick. 2010. « La Marine et le fait nucléaire (1945-1972) ». Vol. 49 av *Bulletin d'études de la Marine* (BEM – août 2010)
- Bratbak, Bjørn. 1995a. «Ubåtkrenkelsene – er det mulig å få fakta på bordet?», *Norsk Tidsskrift for Sjøvesen* nr. 3/1995 (Del I)
- Bratbak, Bjørn. 1995b. «Ubåtkrenkelsene – hvor er fakta?», *Norsk Tidsskrift for Sjøvesen* nr. 4/1995 (Del II)
- Bratbak, Bjørn. 1995c. «Ubåtkrenkelsene – hvor er fakta?», *Norsk Tidsskrift for Sjøvesen* nr. 5/1995 (Del III)
- Bratbak, Bjørn. 2000. «Skapte de en myte?», *Norsk sjøfartsmuseum. Årbok 1999*. Oslo
- Bratbak, Bjørn. 2010. «Byråsjefen og Sognefjord-ubåten», *Historie* nr. 3/2010
- Bruzelius, Nils. 2007. *Near Friendly or Neutral Shores: The Development of the Fleet Ballistic Submarines and US Policy towards Scandinavia, 1957–1963*. Licentiatavhandling. Stockholm: Kungliga Tekniska Högskolan
- Børresen, Jacob, Gullow Gjeseth & Rolf Tamnes. 2004. *Allianseforsvar i endring 1970–2000. Norsk forsvarshistorie*. Bind 5. Bergen: Eide
- Børresen, Jacob, Roald Gjelsten, Tom Kristiansen, Johan H. Lilleheim og Hans Chr. Smith-Sivertsen. 2007. *Fregatter i storm og stille. Marinens <langskip> 1960-2007*. Bergen: Eide
- Gjelsten, Roald. 2013. *Fremmede ubåter i norske fjorder. Realitet eller myte?*, *Oslo Files* nr. 1
- Gustafsson, Bengt. 2010. *Sanningen om ubåtsfrågan. Ett försök till analys*. Stockholm: Santérus
- Kibsgaard, Bjørnar 1985. «Suverenitetshevdelse og myndighetsutøvelse i norsk sjø- og ressursjurisdiksjonsområde i fred», *Internasjonal Politikk*, temahefte II. Oslo
- Knudsen, Svein Aage. 2009. *Tilstede og usynlig i 100 år. Ubåtvåpenet 1909–2009*. Bergen: Bodoni
- Lancaster, John. 1992. «U.S., Russian Subs Collide in Arctic», *Washington Post*, Feb. 19, 1992
- Jansson, Nils-Ove. 2014. *Omöjlig ubåt*. Göteborg: Janssson
- Lindaas, Ole A. 1995. «Krisehåndtering og kriseforebygging». *NUPI-rapport* nr. 188
- Magnus, Gunnar. 2010. «Ubåtjakt. Ingen klar fasit fra Sognefjorden», *Aftenposten*, 7. oktober, 2010
- Moore, Simon & Jerker Widén. 2007. «En djärv tes utan empirisk stöd. En källkritisk analys av teorin om Polarisubåtarnas operasjoner i Skagerak». *Kunl. krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidsskrift* nr. 4-2006
- Mosberg, Mathias. 2016. *I mörka vatten. Hur svenska folket fördes bakom ljuset i ubåtsfrågan*. Stockholm: Karneval förlag
- Nilsen, Fred O. 1995. «Sovjetisk ubåtvirksomhet i nord – behov og tradisjoner». Vol. 1 av *IFS info*.
- Riste, Olav & Arnfinn Moland. 1997. *Strengt hemmelig. Norsk etterretningstjeneste 1945–1970*. Oslo: Universitetsforlaget
- Sontag, Sherry & Christopher Drew. 1998. *Blind Man's Bluff. The Untold Story of American Submarine Espionage*. New York: Public Affairs



- Suggs, Robert C. 1986. «Soviet Subs in Scandinavia: 1930 to 1945». *US Naval Proceedings*, mars 1986
- Sunde, Hjalmar, Sverre Diesen og Tønne Huitfeldt. 1989. «Spetsnaz og Norge», *Forsvarsstudier* 6/1989
- Tamnes, Rolf. 1991. *The United States and the Cold War in the High North*. Oslo: Ad Notam
- Tamnes, Rolf. 1997. *Oljealder 1965–1995. Norsk Utenrikspolitikks Historie*. Bind 6. Oslo: Universitetsforlaget
- Terjesen, Bjørn, Tom Kristiansen & Roald Gjelsten. 2010. *Sjøforsvaret i krig og fred. Langs kysten og på havet i 200 år*. Bergen: Fagbokforlaget
- Tunander, Ola. 2001. *Hårsfjärden – det hemliga ubåtskriget mot Sverige*. Stockholm: Norstedts
- Tunander, Ola. 2004. *The secret war against Sweden: US and British submarine deception in the 1980s*. Cass series: Naval Policy and History. Portland: Frank Cass
- Tunander, Ola. 2007. «Spelet under ytan: tekniskbevisning i nationalitetsfrågan för ubåtsoperationen mot Sverige 1982». *Sverige under kalla kriget. Arbetsrapport nr 16*, Statsvetenskapliga inst., Göteborgs univ., Göteborg



IFS INSIGHTS

IFS Insights er et fleksibelt forum for artikler, kommentarer og papere innenfor Institutt for forsvarsstudiers arbeidsområder. Synspunktene som kommer til uttrykk i IFS Insights, står for forfatterens regning. Hel eller delvis gjengivelse av innholdet kan bare skje med forfatterens samtykke.

Redaktør: Kjell Inge Bjerga

INSTITUTT FOR FORSVARSSTUDIER

Institutt for forsvarsstudier (IFS) er en del av Forsvares høgskole (FHS). Som faglig uavhengig høgskole utøver FHS sin virksomhet i overensstemmelse med anerkjente vitenskapelige, pedagogiske og etiske prinsipper (jf. Lov om universiteter og høyskoler § 1-5).

Direktør: Kjell Inge Bjerga

Institutt for forsvarsstudier
Kongens gate 4
Postboks 890 Sentrum
0104 OSLO
E-post: info@ifs.mil.no
ifs.forsvaret.no

OM FORFATTEREN

Roald Gjelsten er pensjonert kommandør og tilknyttet IFS som forsker. Hans publisering omhandler særlig norsk marinehistorie etter 1960, forsvarsplanlegging, sjømaktteori, maritime doktriner, kompetanseutvikling og norsk sikkerhetspolitikk.

Toppbilde

Ubåtvåpenet.

